

Марија Д. ЧАБРАЈА*

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет

Катедра за историју уметности

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАТПИСА УЗ ВЛАДАРСКИ ПОРТРЕТ ДОЊОКАМЕНИЧКОГ ДЕСПОТА МИХАИЛА

Айсѝтракѝ: У намери да критички преиспита недовољно аргументована решења идентитета деспота, као и да прецизније одреди датовање настанка доњокаменичког натписа, рад настоји да изврши анализу на основу израза У Христа Бога и епитета верни, као и сродног епитета благоверни, и да укаже на политички, културни и династички континуитет употребе.

Кључне речи: Доња Каменица, деспот Михаило, XIV век, натпис, девоџијски епитет, владарски портрет, дипломатички образац, Асен, Шишман, Немањић.

О месту Доња Каменица нису сачувани писани извори, који би директно сведочили о одвијању историјских прилика. Недостатак таквих извора односи се и на Богородичину цркву, подигнуту у централном делу села – над левом обалом Трговишког Тимока и ушћа Лешчанског потока у ову реку (Петровић, Јовановић 1997: 31). Црква је подигнута у непосредној близини важне трасе античког пута *Turges–Serdica*, који је и током средњег века повезивао унутрашњост Балкана са Пиротом и Софијом (Петровић 1975: 43–46; Савић, Ђокић 2016: 68). У домену разумевања места Доња Каменица, може се једино наслутити да су се подручја тимочке долине у периоду од XI до XIV века налазила у зони наизменичних промена византијске, српске и чешће бугарске превласти (Костић, 1933: 8–15; Веселиновић 1987: 43–74; Петровић, Јовановић 1997: 31; Јањић, Јанићијевић 2023: 273, 278–279). Сазнања о њеној прошлости остају у домену непознаница. Посебно када је реч о тачним околностима настанка цркве и идентитету ктиторске властелинске породице. Упркос различитим ставовима о датовању доњокаменичког зидног сликарства иконографска анализа упућује на његово датовање од треће до шесте деценије XIV века.¹

* ORCID 0009-0000-5781-3481, cabraja.marija77@gmail.com

1 Датовања доњокаменичког зидног сликарства варирају: од двадесетих година до друге половине XIV в. – Ђиљана Маврадинова (1969: 21); од 1323. до 1330. год. – Дора Пиге Панажотова (1987: 159–253) и Ариадна Александровна Воронова (2007: 247–267); од 1323. до 1352/53. год. – Бурнанд (2008: 15); од друге половине XIV до почетка XV в. – брачни пар Љубинковић (1950: 53–89) и Драгана Фрфулановић (2001: 318), уз накнадна кориговања: Радивоја Љубинковића (1964: 74–77) и у прву половину XIV века, те и Фрфулановић на период од четврте до шесте деценије XIV века (2005: 135–157).

Сачувани фрагменти натписа деспота Михаила пружају податке који су од пресудне важности за његову идентификацију. Посебно је значајна употреба титуле деспот, као и истицање да је син цара Михаила. Поред тога, подједнако је значајно и наглашавање девоцијског епитета – у *Христѡа Боѡа верни*, чему ће бити подробно посвећена пажња. Доњокаменички сликар је иконографском формулом симболичне инвеституре доследно потврдио податке са натписа владарског портрета, те и истакао право наслеђивања власти (Црт. 1 – Panayotova 1970: 146). Непостојањем додатна два реда изворне садржине натписа значајно је смањена могућност поузданог процењивања деспотових заслуга, обима територије којом је управљао, те и идентификације суверена коме је служио. Управо услед оштећености натписа тумачење деспота Михаила изазвало је бројне расправе у историографији.

У оквиру корпуса досадашњих истраживања понуђено је више покушаја идентификације доњокаменичког деспота. Теза Михаила Анђеловића није одржива са становишта података са поменутог натписа, нити због просторних граница Деспотовине Бранковића (Гецић 1951: 87–93).⁹ Није прихватљиво ни препознавање са бугарским кнезом Михаилом Великим из преписа Житија Гаврила Лесновског (Коцева 1970: 247–248), јер су подаци о кнезу историјски деформисани и обогаћени легендарним мотивима (Божилов 1994: 145). Поистовећивање са Михаилом III Шишманом Асеном (Валтровић 1887: 105–107; Ников 1922: 50–57, 91–97; 1924: 77–89) не може се прихватити с обзиром на податке које пружа натпис (Ферјанчић 1960: 147–149; Mladjov 2015: 277). Поменути бугарски цар се у званичним изворима наводи као Михаило Асен.¹⁰ Стога, нема основа ни за идентификацију деспота Доње Каменице са Михаилом Асеном из преписа Средечког јеванђеља (Коцева 1970: 247–248). Теза препознавања доњокаменичког деспота са сином цара Ивана Александра – Михаилом IV је дискутабилна (Ферјанчић 1960: 150, 153). У науци нема потврда да се име поменутог цара наводи као Михаило (Mladjov 2015: 271, 274–279, 285).

Доњокаменички портрет и фрагмент натписа пружили су основу за тезу о постојању до сада непознатог сина цара Михаила III Шишмана.¹¹ До сада нису пронађени писани историјски извори који бележе податке о њему као потомку из брака поменутог цара са ћерком краља Милутина – Аном Недом (Божилов 1994: 139–145; Узелац 2014: 30; Mladjov 2015: 292–293). Теза препознавања доњокаменичког деспота са Михаилом, непознатим сином Михаила IV (око 1332–1356), не противречи подацима које пружа доњокаменички натпис. Ипак, ако се узме у обзир да је портрет настао тек око 1365. године, поставља се питање усклађености

9 Прво препознавање заснивало се на локалном предању, као и на погрешним преписима и тумачењима остатака натписа доњокаменичког деспота из друге половине XIX века. Тако и на основу првобитне анализе зидног сликарства Доње Каменице, коју је изнео брачни пар Љубинковић (види: текст изнад и фусноте 1 и 4 у овом раду).

10 Томе сведоче три византијске повеље, те и већ поменуто јеванђеље. Постоје и варијације у навођењу његовог имена (види: Mladjov 2015: 276–277).

11 Суд је изнесен на основу изучавања доњокаменичког живописа (Мавродинов 1946: 166–168; Мавродинова 1969: 7, 18–20; Piguet Panayotova 1987: 159–253, са ранијим радовима ауторке; Бурнанд: 2008), разматрања историје (Гецић 1351: 87–93; Ферјанчић 1960: 147–150; Бурмов 1968: 240, ф. 145; Божилов 1994: 144–149) и палеографске и језичке анализе (Коцева 1970: 247–248).

са датовањем зидног сликарства Доње Каменице у прву половину XIV века (Мандић 1986: 202–213; Фрфулановић 2001: 337–341). Доњокаменички портрет и натпис једина су могућа основа за идентификацију и потврђивање деспотског достојанства двеју претходно наведених претпоставки о непознатим синовима.

Пажња претходних истраживача није била усмерена на посебан значај девоџијског епитета византијског порекла – „вѣ хѣ ба вѣренъ”. Девоџијски епитет у натпису представља визуелни израз политичке и културне припадности. У оквиру дипломатске праксе употреба нормативно утврђеног девоџијског епитета представља важан чинилац владарске идентификације. Анализом истих и сродних примера могу се уочити специфичности о политичком и културном контексту региона.¹² Поред натписа уз портрете, то могу бити печати, документи, рукописне књиге и новац. Напред поменуто може бити потпориште за династичко препознавање деспота Доње Каменице, те и датовање натписа.

Црт. 1. Остатак натписа деспота Михаила са владарског портрета

Сл. 1. Владарски портрет у приземљу припрате Доње Каменице

12 Подробије о томе у: Порчић 2012; Porčić 2022: 35–47; Јечеменица 2025: 67–102.

Црт. 2. Владарски портрет у приземљу припрате Доње Каменице

Сл. 2. Остатак натписа са владарског портрета деспота Михаила

Доњокаменички *девоцијски епители* посведочен је у натпису Цркве Светих Четрдесет мученика у Великом Трнову (1230), насталом за владавине Ивана Асена II (1218–1241). Поменут *девоцијски епители* документован је и на сводној повељи Зографског манастира (Дуйчев 1944: XIX, 38–39; Бакалов 1995: 212). Епитет *верни* и израз *У Христѡа Боѡа* забележен је и у тексту договора Михаила Асена II са Дубровчанима из јуна 1253. године (Дуйчев 1944: XXIV, 46–47). Континуитет даље употребе *девоцијског епителиа* за време цара Константина Асена Тиха уочава се у – потпису повеље Виргинском манастиру (1257/77), натпису уз владарски портрет у Бојанској цркви (1258/59), потпису хрисовуље Манастиру Св. Ђорђа код Скопља (1258/77), као и на његовом печату (Дуйчев 1944: XXV, 337; Даскалова, Райкова 2005: 31–36; Мошин и др. 2011: № 74, 253–258; Ђорданов 2016: I, 8, 221). Присустан је и током XIV века. За владавине бугарског цара Ивана Александра (1331–1371) *девоцијски епители* опажа се у – минијатури Манасијеве хронике (1335/45), у потпису хрисовуље Зографског манастира (1342), у писму упућеном венецијанском дужду Андреју Дандолу (1354), у дародавној повељи Манастира Св. Николе у Месемврији (1355) као и у минијатури Лондонског четворојеванђеља (1355/56 – Дуйчев 1944: XLVI 137–138, XLIX 142–143; Дуйчев 1962: I, 1; Даскалова, Райкова 2005: 37–40; Попова, Миклас 2017: 23). Нешто касније и на печату цара Ивана Шишмана (1371–1395 – Ђорданов 2016: I, 11, 231).

Девоцијски епители доњокаменичког натписа уочава се у интитулацији повеље краља Стефана Радослава дубровачкој општини (4. фебруара 1234 – Мошин и др. 2011: №27). Византијски епитет *У Христѡа Боѡа верни* постепено се устаљивао за време српског краља Милутина. Најранији пример овог *девоцијског епителиа* проналазимо на његовом печату повеље за Хиландарски пирг на мору (1301/02), те и у натпису уз портрет у Грачаници (1321). Израз *У Христѡа Боѡа* и епитет *верни* засведочен је и у натпису уз његов портрет из Богородице Љевишке (1310/14). Вредни су помена и грчки натписи са *девоцијским епителиом* из манастира Хиландара – „*Στέφανο(ς) ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θ(εῷ) πιστῷ(ς) Ουρεῖς κραλῆς..*” у наосу католикона, те и у унутрашњој припрати (1321 – Јечеменица 2025: 80, 84, 87). Употреба *девоцијског епителиа* посведочена је у потпису повеље упитне аутентичности Стефана Дечанског Манастиру Светог Николе Мрачког (1330 – Порчић 2012: № 107). *Девоцијски епители* нису изостали ни на потписима Стефана Душана на две дечанске повеље из 1330 и 1331. године (Бубало 2016: ф. 86). Наведена садржина дела натписа доњокаменичког депота засведочена је његовим потписима из периода од 1331. до 1346. године – на три оригиналне повеље и три преписа (од којих је једна хрисовуља – Синдик 1998: № 18, 23, 25, 130; Порчић 2012: № 108, 117, 124, 132, 143, 151). Додатно овоме, у дубровачкој латинској повељи забележен је српски потпис (20. август 1346 – Порчић 2012: № 162). *Девоцијски епители* садржи и његов потпис хрисовуље Св. Николе Мрачког упитне аутентичности (1339 – Синдик 1998: № 17; Порчић 2012: 121). Напред поменути *девоцијски епители* засведочен је и на потпису треће дечанске повеље (1343/45), као и на старијем дечанском портрету Стефана Душана (Бубало 2016: 110, ил. 4; Радојичић 1996: 52). Тако и у његовим бројним потписима из периода од 1344. до 1355. године, посведоченим у грчким хрисовуљама – четрнаест оригинала,¹³

13 Три грчке хрисовуље имају српски потпис – у манастиру Зографу (9. април 1346), у Лаври Светог Атанасија (16. децембар 1347) и у манастиру Ватопеду (18. април 1348 – Solovljev,

седам преписа (1345, 1346. и 1352) и једна простагма (Solovjev, Mošin 1974: II, V, VIII, X, XI, XVII, XXIV, XXVIII; Живковић 2006: № 5, 6, 9, 14, 18, 26, 28). Исти *девоцијски епители* наводи се и на његовим печатима сигнираним српским или грчким језиком, као и *сажеи девоцијски епители*.¹⁴ Само епитет *верни* бележи се на две српске хрисовуље Стефана Душана – препису (2. јул 1355) и оригиналу (25. март 1358 – Синдик 1998: № 39, 41; Порчић 2012: № 217, 232). Девоцијски епитет У *Хрисѡа Боѡа верни* уочава се у потпису хиландарске хрисовуље цара Стефана Уроша V из 1360. године. Само навођење епитета *верни* опажа се у његовим пописима три повеље и једној исправи, од 1360. до 1365. године, те и грчкој хрисовуљи са српским потписом (1361 – Живковић 2006: № 33; Бубало 2015, 330–331). Појава наведеног *девоцијског епители* посведочена је и потписима три грчке хрисовуље цара Симеона Уроша из 1359, 1361. и 1366. године (Живојиновић 2006: № 31, 32, 35; Порчић 2012: 192). Тако и у потпису грчке повеље деспота Јована Угљеше (1369), те и на печату кнеза Лазара (1380 – Solovjev, Mošin 1974: XXXVI; Порчић 2012: 193; Хекић 2012: № 57).

Вредан пажње је и сродан облик доњокаменичког *девоцијског епители* где се наместо *верни* наводи *блајоверни*. Прво навођење епитета *блајоверни*, без израза у *Хрисѡа Боѡа*, проналазимо у пролог–додатку–похвали цару Симеону у препису Златоструја (Биларски, Цибраска Костова 2010: 246, 248, ф.7). Епитет *БЛАГОВѢРНАА* уочава се и на печату из XIII века, вероватно царине Ирине Палеолог, супруге Иван Асена III (Йорданов 2016: 223–228, I.9). Исти епитет засведочен је на запису из времена деспота Јакова Светослава и цара Константина Асена, уз чије име се и наводи (1269/70 – Дуйчев 1944: XXVII, 64). Од значаја је и Трновско јеванђеље (1273) у коме се уз име поменутог цара и његовог сина Михаила налази исти епитет (Дуйчев 1944: XXVIII, 65). Тако и навођење поменутог епитета уз име цара Константина у ктиорском натпису у Бојани (1258/9 – Дуйчев 1944: XXV, 54–55). Када је реч о цару Ивану Александру, епитет *БЛАГОВѢРНА(ГО)* посведочен је у ктиорском натпису Цркве Св. Николе у Станичењу (1331/32 – Поповић и др 2005: 80, 183). Употреба девоцијског епитета У *Хрисѡа Боѡа блајоверни* запажа се у потпису Мрачке повеље (1347), као и натпису на ктиорском портрету цара Ивана Александра у Беренде (1331/71 – Даскалова, Райкова 2005: 41–43; Андреев 2015: 82–83, обр. 1). Тако се, на пример, *блајоверни* као *вербални епители* поменутог цара јавља и у: Лаврентијевом зборнику (1348), Лесновском паренесису (1353), поговору Лондоског четворојеванђеља (1355/56), Житију Св. Теодосија Трновског (1359/60), Јамболском натпису (1356/57), Зографском апостола (1358/59), Теодосијевој лествици (1363) и у недатованом запису Даниловог минеја (Дуйчев 1944: XLIII 134–135, XLVI 137–138, LI–LIII 149–153, LV 154–155; LXI 174, LXXI 227; Биларски, Цибраска Костова 2010: 261). Само је епитет *блајоверни* присутан на запису Бдинског зборника (1359/60), те и новцу цара Ивана Страцимира (1359–1396 – Дуйчев 1944: LIV, 154; Радушев, Жеков 1999:

Mošin 1974: за хрисовуље: Б: VI, VII, IX, X, XII, XIII, XV–XVIII, XX–XXII, XXV, XXVII; Живојиновић 2006: 64, 66–80, 82–84).

14 Један печат сигниран је грчким, а други српским *девоцијским епители*. Трећи печат бележи – у *Хрисѡу веран*, на српском (Хекић 2021: 354–357, 361, № 36, 38, 43).

У циљу сагледавања места доњокаменичког девоџијског епитета У Христѿа Боѿа верни, неопходно је размотрити његову употребу на сродним деспотским приказима. Ипак, такав увид ограничен је малим бројем сачуваних примера из бугарске и српске средине XIV века.¹⁷ Натпис уз портрет деспота Константина на минијатури Лондонског четворојеванђеља (1355/56), поред титуле и имена наводи се да је **ⲫⲁⲗⲕⲏⲁ ⲉⲩⲣⲓ ⲙⲁⲗⲉⲃⲁⲛⲉⲥⲧⲁ**. Постхумни грчки натпис уз портрет Јована Драгушина у Полошком (1343–1346), и даље упитне титуле деспота, меморијалног је карактера и истиче његово порекло и разлог градње цркве (Павловић 2019: 4, 111, сл. 4, 5). У словенском натпису уз портрет Јована Оливера у наосу Леснова (око 1346) наводи се „**ЗѢ РЛБѢ Х(РИСТ)ОВѢ ИВАНѢ ОЛИВЕРѢ(...)**” и девоџија „**(...)ПО М(И)Л(О)СТИ Б(ОЖИЕ)И(...)**”. Између осталог уз „**(...)ЗА ВѢРНОЕ ЕМОУ ПОРАБОТАНИЈЕ (...)**” и поновно истицање девоџије „**(...)ПО М(И)Л(О)СТИ БОЖИЈЕИ (...)**” (1998: 112, црт. 7, таб. I). У грчком натпису уз његов портрет у лесновској припрати из 1349. сачуван је само фрагмент.¹⁸ Стога, натписи уз наведене портрете не садрже девоџијски епитет, нити пружају непосредну паралелу доњокаменичком натпису. Насупрот томе, на портретима из XV в. за разлику од Доње Каменице, уз израз У Христѿа Боѿа наводи се епитет **бл҃аговерни**. То се односи на портрете деспота

док се *девоцијски епистије* наводи на повељи (1370) и новцу (Синдик 1998: № 55; Радушев, Жарков 1999: 239–241; Одак 2015: 302; Хекић 2021: 366, № 52; Порчић 2012: 204). Употреба девоцијског епитета *У Христѡа Боѡа бѡѡверни* наставља се у саиздавачким повељама Драгаша – мајке Евдокије и/или браће Јована и Константина (1374/1375. и 1377), те и мајке и Константина (1378/79). Тако и у четири повеље Константина Драгаша из 1381. и 1388/89. године (Синдик 1998: № 62–65, 68; Порчић 2012: 204). Тако и на Константиновом новцу, те и новцу његовог брата Јована Драгаша (око 1371–1380/5 – Одак 2015: 303). Примери са наведеним *девоцијским епистијом* присутни су и у време кнеза Лазара у периоду од 1379. до 1388. године – на новцу, три печата и потписима шест повеља наведен је *девоцијски епистиј* (Порчић 2012: 205; Одак 2015: 302; Младеновић 2003: II, IV, V, VII, VIII, XII; Радић 2016: 65; Хекић 2021: 368–372, 396, № 57, 63, 108). Само епитет *бѡѡверни* наводи се на једном печату (Хекић 2021: № 65) Потписи деспота Стефана Лазаревића са *девоцијским епистијом* бележе четири саиздавачке повеље са монахињом Евгенијом и братом Вуком (од 1394 до 1405), те и једна повеља издата заједно са мајком (1397–1402). Тако и на његове две самосталне повеље – из 1404/05, док друга остаје недатована. Од четири печата деспота Стефана само је један печат обележен *сажејим девоцијским епистијом* (1402–1411). Од значаја је и печат Лазаревића на коме се уз име деспота Стефана и Вука измешу стого наводи и по епитет *бѡѡверни* (Порчић 2012: 205–206; Младеновић 2007: II/2, П/3, Ш/1, IV, IV/2, IX, X; Хекић 2021: 374, 377–379 № 69, 71, 74, 75, 77). *Девоцијски епистиј* садржи и потпис повеље Балше III (1417). Поменуто се наводи и у саиздавачким повељама – деспота Ђурђа, Јована и Ангелине Бранковић (1495), те и Милице са синовима Стефаном и Марком Јакшићем (1506). Не изостаје ни у потпису повеље Јелене Јакшић (1503 – Порчић 2012: 207). Тако и на печату Ђурђа Вуковића Бранковића (1428–1452 – Хекић 2021: 381–382, № 81). Примери новца са *девоцијским епистијом* Марка Мрњавчевића (1371–1395), Ђурђа I Балшића и Вука Бранковића (око 1375–1396) сведоче о трајању ове праксе (Радушев, Жарков 1999: 244, 248–249; Одак 2015: 302–303; Радић 2016: 64, 72–73). Само *бѡѡверни* наводи се на новцу Андреаша, брата краља Марка и Дмитра, сина Вукашина (Радушев, Жарков 1999: 245). Натписи уз портрете биће размотрени у наставку рада.

- 17 Портрети деспота Јована Оливера у капели Св. Софије у Охриду (1347/50), Дејана у Земену (око 1360), и Томе Прелубовића на икони са апостолом Томом не садрже текстуални материјал (Атанасов 1999: 14; Поповић 2020: 254, 284, 288, 346–347). Портрет деспота Јована Угљеше у Параклису Св. Бесребреника, манастира Ватопед (1365/66) прекривен је новим сликаним слојем из 1847. године (Гавриловић 2025: 287–315).
- 18 Ο ΠΑΝΕΥΥΧΕΣΤΑΤΟΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ [ΙΩ] (...) (1998: 170, таб. XLIV).

Стефана Лазаревића у – Љубостињи (1405), Копорину (почетак друге деценије XV в.) и врв. Манасији (око 1417 – Стародубцев 2016: 91, 105, 129, сл. 81, 93, 115). Узгред и на портретима чланова његове породице.¹⁹

Бугарски средњовековни извори са *девоцијским ейиѿейѿом* – *У Хрисѿиа Боѿа* (*блаѿо*) верни очувани су у мањем обиму у поређењу са српском грађом. Ипак, претходно изложена грађа пружа довољну основу за разматрање употребе израза *У Хрисѿиа Боѿа* са епитетима *верни* или *блаѿоверни*. Грчки образац девоцијског епитета „*ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός*” преузет је из византијске владарске династије – Комнин, Дука и Палеолог (Бакалов 1995: 255; Порчић 2012: 191; Рогић 2022: 35–47). Сродне формуле поменутог типа јављају се у српској и бугарској дипломатичкој пракси, прилагођене политичким, династичким и брачним околностима. Основна одлика формуле огледа се у епитету уз израз *У Хрисѿиа Боѿа*, који одражава владарску идеологију. Стога, епитет уз поменут израз морао је бити прецизно дефинисан. Иако у оквиру формуле епитети могу деловати истозначно, постоји суштинска и јасна разлика између епитета *верни* и *блаѿоверни*.

Епитет *верни* дословно је преузет од византијског оригинала – *πιστός*. За разумевање епитета не можемо се ослонити на епистемиолошко значење „истинити”, већ на етичко тумачење – верни. У средњовековном хришћанском контексту епитет *верни* (онај који верује), има морално-политичко значење – одан, лојалан. Стога се мора тумачити као израз оданости Богу (Gjuzelev 2011: 52, 216–217). Епитет указује на то да је владар део Божјег дела спасења у свету – у коме Царство има посебну улогу. Епитет *блаѿоверни* сачињен је од две речи: благо + верни. Преузет је од грчке речи – *εὐπιστός*. *Блаѿоверни* представља узвишенији појам, који потискује верни – има праву веру и влада по Божијем поретку. Дакле, означава онога који правилно побожно верује, односно правоверан је (Даскалова, Райкова 2005: 69). *Блаѿоверни* указује на природу вере личности цара и његову моћ у односу на Свевишњег (Gjuzelev 2011: 34, 217–218).

У бугарској средини доњокаменички *девоцијски ейиѿейѿ* присутан је од тридесете године XIII века, од Ивана Асена II и његовог сина, преко Константина Асена Тиха, па све до 1355/56. године, и погибије сина цара Ивана Александра. *Девоцијски ейиѿейѿ* у трагу бележи се и у време цара Ивана Шишмана. У српској средини краља Радослава *девоцијски ейиѿейѿ* засведочен је 1234. године. Његова конзистентнија употреба се успоставља у доба краља Милутина од око 1301/02. године. Време употребе подударно је склапању његовог брака са Симонидом, те и његове ћерке Ане Неде са Михаилом III Шишманом. У периоду Стефана Дечанског примена поменутог *девоцијској ейиѿейѿи* је спорадична. За време владавине Стефана Душана употреба *девоцијској ейиѿейѿи* била је знатно заступљенија у грчкој него у српској дипломатичкој пракси. То се огледа у доследности грчке формуле у грчким документима. *Девоцијски ейиѿейѿ* грчког порекла остаје присутан у време цара Стефана Уроша V, те сходно територијама и цара Симеона Синише, али и деспота Јована Угљеше.

19 Девоцијски епитет *У Хрисѿиа Боѿа блаѿоверни* наводи се и на натписима уз портрете његовог брата Вука у Руденици (1403/05), те и кнеза Лазара и кнегиње Милице у Љубостињи (1405 – Стародубцев 2016: 80, 92–93 сл. 68, 82).

У бугарској средини епитет *блајоверни* најраније је посведочен уз име цара Симеона као и супруге Ивана Асена III, у XIII веку. Спорадична примена епитета *блајоверни* наставља се и за време цара Константина Асена Тиха. Сачувана грађа указује да учестала употреба епитета *блајоверни* постаје очигледна од Мрачке повеље цара Ивана Александра из 1347. године, где се бележи уз израз *У Христѿа Боја*. Присутност епитета *блајоверни* посведочено је и у периоду Ивана Срацимира, а заступљеност девоџијског епитета *У Христѿа Боја блајоверни* за време цара Ивана Шишмана – вероватно све до османлијског освајања. У доба краља Милутина спорадично је приметан девоџијски епитет *У Христѿа Боја блајоверни*. Штавише, за време Стефана Дечанског често се бележи без израза *У Христѿа Боја*. Поменути израз и епитет *блајоверни* достижу зенит тек уочи крунисања цара Стефана Душана, те остају континуирано присутни током XV века.

Употреба *девоџијској еѿиѿиѿа* у натпису уз владарски портрет доњокаменичког деспота Михаила представља релевантан показатељ његовог политичко-идеолошког оквира. Сачувани прикази сродних портрета личности са деспотским достојанством из XIV века упућују да доњокаменички девоџијски епитет *У Христѿа Боја верни*, уз лик деспота Михаила, представља редак пример у оквиру познатог корпуса српских и бугарских деспотских портрета. Примена доњокаменичког *девоџијској еѿиѿиѿа* је присутна од 1230. током доба династије Асен, као и трајање у доба цара Ивана Александра. Тако и употреба поменутог епитета у доба краља Милутина, која се јавља у време склапања династичких бракова – његовог са Симонидом, као и брака његове ћерке Ане Неде са Михаилом III Шишманом. У обе средине скоро истовремено уочава се потискивање епитета *верни* у корист доминације епитета *блајоверни*. У бугарској средини најкасније од Мрачке повеље цара Ивана Александра из 1347. године, док у српској две године уочи крунисања цара Стефана Душана. Стога, може се предочити да је доњокаменички натпис могао настати непосредно пре доминације епитета *блајоверни* – најкасније до 1347. године. Сходно томе, употреба девоџијског епитета *У Христѿа Боја верни* у доњокаменичком натпису пружа додатне аргументе у прилог идентификацији деспота Михаила са непознатим сином Михаила III Шишмана. Истовремено, овакво тумачење отежава прихватање претпоставке да је реч о непознатом сину Михаила IV, чије би се представљање на портрету могло сместити тек око 1365. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 2015: Христо Андреев. „Надписи с литургиен производ от олтарното пространство на църквата „Св. Петър“ при с. Беренде”. *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 39/2, 48–93.
- Атанасов 1999: Георги Атанасов. *Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, орѣжия, костюми, накити*. София: Евразия–Абагар.
- Бакалов 1995: Георги Бакалов. *Средновековният български владетел*. София: Анубис.
- Билярски, Цибраска Костова 2010: Иван Билярски, Марияна Цибраска Костова. „Вербални формули и образи за възхвала на владетеля в средновековна България”. *Црквене студии* 7, 245–266.
- Божилев 1994: Иван Божилев. *Фамилията на Асеновци (1186 1460): генеалогия и просопография*. София: Издателство на Българската академия на науките.

- Бошковић 1933–1934: Ђорђе Бошковић. „Белешке са путовања”. *Сѣаринар*, Трећа серија, књ. VIII–IX, 277–303.
- Бубало 2015: Ђорђе Бубало. „Логос формула у хрисовули цара Стефана Уроша манастиру Лаври (1361)”. *Περὶ βολος I Зборник у часи Мирјане Живојиновић*, т. I. Ур. Бојан Милковић и Дејан Џелебчић. Београд: Византолошки институт САНУ: Задужбина светог манастира Хиландара, 323–337.
- Бубало 2016: Ђорђе Бубало. „Ктиторски портрет и ктиторска повеља (Двојно ктиторство на фрескама дечанског храма и у Трећој дечанској хрисовули)”. *Саопштења XLVIII*, 93–111.
- Бурмов 1968: Александър Бурмов. „История България през времето на Шишмановци: (1323 – 1396 г.)”. *Избрани произведения* т. 1. Ур. Жак Натан, Иван Унджиев и Петър Петров. София: Българска Академия на науките.
- Бърнанд 2008: Теодора Бърнанд. *Църквата „Св. Богородица” в с. Долна Каменица (XIV в.)*. София: Синодално издателство.
- Валтровић 1887: Михаило Валтровић. „Примедба уз чланак Јована Мишковића”. *Сѣаринар*, Прва серија IV, 105–107.
- Веселиновић 1987: Анрија Веселиновић. „Североисточна Србија у средњем веку”. *Историјски гласник* 1–2, 43–74.
- Воронова 2007: Ариадна Александровна Воронова. „Фрески цркви в селе Донья Каменица (Сербия)”. *Искусство христианского мира*. Вып. X, 247–267.
- Воронова 2010: Ариадна Александровна Воронова. „Архитектурные особенности церкви в селе Донья Каменица (Сербия): Проблемы стиля и датировки”. *Византийский Временник* том 69 (94), 311–325.
- Габелић 1998: Смиљка Габелић. *Манасѣир Лесново. Историја и сликарство*. Београд: Стубови културе.
- Гавриловић 2025: Анђела Гавриловић. „Протомајстор фресака у параклису Светих Бесребреника у Ватопеду (1365/1366–1368)”. *Зборник радова Филозофског факултета LV* (2), 287–315.
- Геџић 1951: Милена Геџић. „Око цркве у Доњој Каменици”. *Историјски гласник* 3–4, 87–93.
- Gjuzelev 2011: Vasil Gjuzelev. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*. Leiden–Boston: Brill.
- Даскалова, Райкова 2005: Ангелина Даскалова, Мария Райкова. *Грамоти на българските царе*. София: АИ „Проф. Марин Дринов”.
- Димић 2018: Ивана Димић. „Археолошки локалитети у контексту креирања националних наратива – студија случаја црква у Доњој Каменици”. *Архаика* 6, 84–114.
- Дуйчев 1944: Иван Дуйчев. *Из старата българска книжнина. Т. II: Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*. София: Хемус.
- Дуйчев 1962: Иван Дуйчев. *Минијатурите на Манасиевата летопис*. София: Български художник.
- Живојиновић 2006: Драгић Живојиновић. „Регеста грчких повеља српских владара”. *Мешовијата граѓа – Miscellanea XXVII*, 57–99.
- Јорданов 2016: Иван Јорданов. *Корпус на печатите на Средновековна България: Плиска – Преслав том 12*. София: „7 лъча” ООД.
- Јањић, Јанићијевић 2023: Драгана Ј. Јањић, Горан М. Јанићијевић. „Архаичне основе некадашњих цркава са подруја данашње тимочке епархије у област Црне реке”. *Башићина*, св. 59, 257–283.
- Јечменица 2025: Дејан Јечменица. „О титуларамa краља Милутина”. *Свети краљ Милутин и његово доба: историја, книжевност, уметност*. Зборник радова. Ур. Зоран Крстић, Јасмина Ђирић и Србољуб Убишариновић. Крагујевац: Каленић, 67–102.
- Kiel 1975: Machiel Kiel. „The Church of Our Lady of Donja Kamenica (Dolna Kamenica) in Eastern Serbia”. *Actes du XIV e congres international des etudes Byzantine II*. Eds. Mihai Berza i Eugen Stănescu București: Academie Republicii Socialiste România, 159–166.
- Костић 1933: Милан А. Костић. *Књажевац и сѣари књажевачки округ: у прошлости и садашњости*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића.
- Коцева 1970: Елена Коцева. „Някои особености на надписите в църквата 'Света Богородица' в с. Долна Каменица”. *Известия на Института за изкуствознание XIV*, 247–248.

- Љубинковић 1964: Радивоје Љубинковић. „Црква у Доњој Каменици”. *Развйиак* 1, 74–77.
- Мавродинов 1931: Никола Мавродинов. *Еднокорабната и крѣстовидна църква по българските земи до края на XIV в.* София: Нар. археол. Музей.
- Мавродинов 1946: Никола Мавродинов. *Старобългарската живопис: с 66 образа в текста.* София: Книгоиздателство на Българското историческо дружество.
- Мавродинова 1969: Лиляна Мавродинова. *Църквата в Долна Каменица.* София: Български художник.
- Мандић 1986: Светислав Мандић. *Велика ѿсѿода све Срѣске земље и друѣи ѿросоѿоѿафски ѿрилози.* Београд: Српска књижевна задруга.
- Миятев 1965: Кръстю Миятев. *Архитектурата в Средновековна България.* София: Българска Академия на науките.
- Millet 1919: Gabriel Millet. *L'ancien art Serbe: les églises.* Paris: E. de Boccard.
- Милићевић 1867: Милан Ђ. Милићевић, *Манасѿири у Србији.* Београд: Државна штампарија.
- Милићевић 2012: Милан Ђ. Милићевић, „Кнежевачки округ, Милан Ђ. Милићевић”. *Кнежевачки округ, Млана Ђ. Милћевића. Записи о завичају* књ. 5. Књажевац: Народна библиотека Његош, 15–62.
- Милићевић 2014: Милан Ђ. Милићевић. „Осмо писмо”. *Пуѿиничка ѿисма и заѿиси из књажевачкој краја Милана Ђ. Милићевића. Заѿиси о завичају*, књ. 9. Књажевац: Народна библиотека Његош, 18–33.
- Мишковић 1887: Јован Мишковић. „Две старе цркве у књажевачком округу”. *Сѿаринар*, Прва серија IV, 101–105.
- Младеновић 2003: Александар Младеновић. *Повеље кнеза Лазара: ѿексѣи, коменѿари, снимѿи.* Београд: Чигоја штампа.
- Младеновић 2007: Александар Младеновић. *Повеље и ѿисма десѿоѿа Сѿефана: ѿексѣи, коменѿиари, снимѿи.* Београд: Чигоја штампа.
- Mladjov 2015: Ian S. R. Mladjov. “Monarchs’ Names and Numbering in the Second Bulgarian State”. *Studia Ceranea* 5, 267–310.
- Мошин и др. 2011: *Зборник средњовековних ћириличких ѿовеља и ѿисама Србије, Босне и Дубровника* књ. 1, 1186–1321. Прир. Владимир Мошин, Сима Ђирковић и Душан Синдик. Београд: Историјски институт.
- Ненадовић 1956: Слободан Ненадовић. „Рестаурација доњокаменичке цркве: један додир средњовековне верске и народне архитектуре”. *Зборник заѿиѿиѿиѿе сѿоменика кулѿуре* X, 51–67.
- Ников 1922: Петър Ников. „История на Видинското Княжество до 1323 година”. *Годишникъ на Софийския университетъ – Историко-филологически факултетъ* XVIII, 1–124.
- Ников 1924: Петър Ников. „Образи на видинския князь Миханла Шишмана и на семейството му”. *Известия на Историческото дружество в София*, 6, 77–89.
- Одак 2015: Марина Одак. *Иконоѿаѿија и симболика ѿредсѿава на срѣском средњовековном новѿу.* Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.
- Panayotova 1970: Dora Panayotova. „Les portraits des donateurs de Dolna Kamenica”. *Зборник радова Визанѿолошкој инсѿиѿиѿиѿа* XII, 143–157.
- Piguet Panayotova 1987: Dora Piguet Panayotova. *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen age.* Paris, De Boccard.
- Павловић 2019: Драгана Павловић. „Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком”. *Зоѿраѿ*, 39, 107–118.
- Петковић 1950: Владимир Р. Петковић. *Преѿлед црквених сѿоменика кроз ѿовесниѿу срѣској народа.* Београд: Научна књига.
- Петровић 1975: Петар Петровић. „Станице Timasus–Ratiaria и античко насеље код села Равна”. *Сѿаринар*, Nova серија XXVI, 43–46.
- Петровић, Јовановић 1997: Петар Петровић, Светозар Јовановић. *Кулѿурно длаѿо књажевачкој краја: археолоѿија.* Београд: Археолошки институт.
- Попова, Миклас 2017: Тана Попова, Хайнѿ Миклас. *Четириевангелие на цар Иван Александър* (British Library Add. Ms. 39627). Виена: Holzhausen Verlag.

- Поповић 2012: Коста Поповић. „Пут лицејских питомаца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863, Коста Поповић”. *Пут лицејских њиџомаца њо Србији њодине 1863 – њоис Књажевачкој њокруџи. Заџиси њо заџичају*; књ. 4. Књажевац: Народна библиотека Његош, 11–186.
- Поповић и др. 2005: Марко Поповић, Смиљка Габелић, Бранислав Цветковић и Бојан Поповић. *Црква Свеџој Николе у Сџаничењу*. Београд: Археолошки институт.
- Порчић 2012: Небојша Порчић. *Диџломаџички ѡбрасци средњовековних владарских докумената: срџски љримѡр*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.
- Porčić 2022: Nebojša Porčić. “Byzantine Influences in the Documentary Production of Serbian Medieval Ruler”. *Études byzantines et post-byzantines, nouvelle série, Tome 4 (XI): Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*. Eds. Andrei Timotin, Srdan Pirivatrić, Oana Iacubovschi, 347–52.
- Радић 2016: Весна Р. Радић. *Новац Срџске десџоџовине: сџудиџа из срџске нумизмаџике са каџиалаџом новца*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.
- Радојчић: 1996: Светозар Радојчић. *Порџреџи срџских владара у средњем веку*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Радупев, Жеков 1999: Ангел Радупев, Господин Жеков. *Каталог на бџларските средновековни монети IX – XV век*. Софија: Агато.
- Савић, Ђокић 2016: Марија М. Савић, Небојша Д. Ђокић, „Континуитет античких комуникаџија на тлу римске провинџије Горња Мезија”. *Баџиџина* св. 41, 51–73.
- Синдик 1998: Душан Синдик. „Срџска средњовековна акта у манастиру Хиландару”. *Хиландарски зборник* 10, 9–134.
- Solovljev, Mošin 1974: Aleksandar Solovljev, Vladimir Mošin. *Grčke povelje srpskih vladara*. London: Variorum reprints.
- Стародубцев 2016: Тајана Стародубцев. *Срџско зидно сликарсџтво у земљама Лазаревића и Бранковића*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Институт за историју уметности.
- Стојановић 1905: Љубомир Стојановић. *Сџари срџски заџиси и најџиси*, књ. 3. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Ђоровић Љубинковић, Љубинковић 1950: Мирјана Ђоровић Љубинковић, Радивоје Љубинковић. „Црква у Доњој Каменици”. *Сџаринар* н. ц. књ. I, 53–85.
- Узелац 2014: Александар Узелац. „О срџској принџези и бугарској царици Ани – прилог познавању бракова краља Милутина”. *Исџориџски часџис* 63, 29–46.
- Ферјанчић 1960: Божидар Ферјанчић. *Десџоџи у Визанџији и јужнословенским земљама*. Београд: Научно дело, 1960.
- Фрфулановић 2001: Драгана Фрфулановић. „Чија је црква у Доњој Каменици?”. *Зборник радова Филозофској факулџеџи XXXVIII–XXXIX (1997–1998)*, 299–343.
- Фрфулановић 2005: Драгана Фрфулановић. „Портрети кџитора у цркви у Доњој Каменици”. *Врањски џласник* 33, 135–157.
- Хекић 2021: Бењамин Хекић. *Печаџи срџских средњовековних владара између заџадних и визанџиџских узора*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

СПИСАК ИЛУСТРАТИВНИХ ПРИЛОГА:

- Црт. 1. Натпис деспота Михаила са владарског портрета. Преузето из: Бранислав Живковић. *Доња Каменица: црџеџи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1987.
- Црт. 2. Владарски портрет у приземљу припрате. Преузето из: Бранислав Живковић. *Доња Каменица: црџеџи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1987.
- Сл. 1. Владарски портрет у приземљу припрате Доње Каменице © ауторка рада.
- Сл. 2. Остатак натписа са владарског портрета у Доњој Каменици © ауторка рада.

Marija D. ČABRAJA

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE INSCRIPTION
ACCOMPANYING THE RULER PORTRAIT OF DESPOT MICHAEL
OF DONJA KAMENICA

SUMMARY

With the aim of critically reassessing insufficiently substantiated identifications of the despot and more precisely determining the date of the Donja Kamenica inscription, this paper analyzes the expression In Christ God and the epithet faithful, as well as the related epithet "right-believing", in order to demonstrate the political, cultural, and dynastic continuity underlaying of their use.

Keywords: Donja Kamenica, Despot Mihail, XIV century, inscription, devotional epithet, ruler portrait, diplomatic formula, Asen, Shishman, Nemanjić.